

samenviel met de geleidelijke ondergang en uiteindelijke ontmanteling van het Ottomaanse Rijk en het ontstaan van de Turkse republiek.

In het eerste essay (1-24) worden twee gevallen van kidnapping en struikroverij behandeld waarvan prominente leden van de Nederlandse gemeenschap in Izmir en omstreken (die in 1861 uit 336 personen bestond) het slachtoffer waren geworden, respectievelijk in 1907 en 1912. De gebeurtenissen zelf, evenals de diplomatieke verwickelingen die erop volgden, worden geplaatst binnen het bredere kader van de geweldpleging tegen vreemdelingen tijdens deze periode van sociale en economische verwording binnen het Ottomaanse Rijk.

In het tweede essay (25-48) wordt vooral gehandeld over de Nederlandse betrokkenheid bij het toezicht op de 'Armeense' *vilayets* in Oost-Anatolië tijdens de jaren 1914 en 1915 door middel van de benoeming door De Porte van een Nederlander tot inspecteur-generaal voor 'Armenië'. Van de benoeming kwam tenslotte niets terecht. Deze bleek, evenals de discussie over een Nederlands mandaat over 'Armenië' in 1920, veeleer het resultaat te zijn van de internationale rituele dans van de grootmachten rondom de interetnische en interreligieuze wreedheden die de door henzelf krachtig bevorderde ineenstorting van het Ottomaanse Rijk begeleidden en waarbij aan zwakkere en neutrale mogendheden, zoals Nederland, een symbolische rol werd toegedeeld die in feite niet veel meer dan een zwarte piet bleek te zijn. Bij het verdrag van Lausanne van 1923 werden de provincies in kwestie aan Turkije toegekend, in overeenstemming met het beginsel van zelfbeschikking. 'Armenië' werd daarbij zelfs niet meer genoemd...

In hoofdstuk 3 (49-143) gaat de auteur in op de gevolgen van de Ottomaanse politiek van benadrukking van een internationale islamitische solidariteit (het zogenaamde 'Panislamisme') voor de Nederlandse koloniale politiek en de Nederlands-Ottomaanse betrekkingen. Deze politiek diende het dubbele doel van het interne tegengaan van etnische en regionale centrifugale krachten enerzijds en van de externe verzwakking van de westerse koloniale grootmachten anderzijds. Het voorliggende hoofdstuk, waarin onder meer aandacht wordt geschonken aan de Atjeh-Oorlog, de positie van de Arabieren in Nederlands-Indië, de Nederlands-Indische hadji's en geleerdengemeenschap in Mekka, het optreden van de Ottomaanse consuls in Batavia en anti-Nederlandse publikaties, is zeker de grondigste studie die tot nog toe aan dit onderwerp is gewijd. De auteur wijst er terecht op dat de historische betekenis van het verschijnsel van het Panislamisme, zoals het in Nederlands-Indië uitstraalde, vooral gelegen was in de ontwakking van zelfbewustzijn en zelfrespect bij de gekoloniseerde bevolking van Nederlands-Indië in de periode voorafgaande aan de opkomst van nationalistische bewegingen.

In het laatste essay (145-222) volgt tenslotte een exposé van het vlagvertoon door Nederlandse oorlogsschepen in Ottomaanse wateren. Het Nederlandse vlagvertoon wekt bij de lezer van Schmidts uitvoerige overzicht vooral op de lachspieren, niet alleen omdat de schepen vrijwel altijd te laat arriveerden, maar ook omdat zij doorgaans slechts derde- of vierderangs waren en in het geheel niet op hun taak berekend.

Beknoptheid is geen deugd waardoor de stijl van het voorliggende boek uitmunt. Evenmin wordt de stof binnen brede kaders gepresenteerd. De verdienste van de auteur is echter dat hij voor de studie van een grotendeels onontgonnen terrein een zo solide basis heeft gelegd dat zij die na hem komen daarop dankbaar zullen voortbouwen.

P. S. van Koningsveld

Bij de introductie van de moderne kunst in de jaren na 1880 heeft de kunsthandel een belangrijke rol gespeeld. De idee van de avantgarde veronderstelt, vereist zelfs, een bepaalde tijdsduur tussen het ontstaan van het kunstwerk en de acceptatie door het publiek. Deze afstand werd door de handelaren overbrugd. Avontuurlijke ondernemers uit Frankrijk en Duitsland als Durand-Ruel, Vollard, Kahnweiler of Cassirer zijn bijna even bekend geworden als de schilders van wie zij het werk in voorraad namen. Aan de Nederlandse verkopers van eigentijdse kunst is veel minder aandacht besteed. Doorgaans traden zij niet op de voorgrond en lieten zij weinig gegevens na. De Haarlemse handelaar De Bois is daarop een uitzondering. De Bois was een vruchtbaar publicist, wiens voorkeuren en overtuigingen duidelijk zijn na te gaan. Bovendien bleef zijn archief vrijwel volledig bewaard. Op grond van dit archief stelden Heijbroek en Wouthuysen een tentoonstelling samen in het Amsterdamse Rijksmuseum, die werd begeleid door de hier besproken biografie.

De Bois was aanvankelijk journalist, maar stapte al spoedig over op de kunsthandel. Na een periode bij verschillende zaken in Amsterdam en Den Haag vestigde hij zich in 1913 zelfstandig in Haarlem. Zijn werkzaamheid beperkte hij overigens niet tot die stad. Hij was een vast deelnemer aan de grote landelijke verkoopexposities, en organiseerde ook zelf herhaaldelijk zulke evenementen. Daarmee bracht hij de destijds nieuwe kunst onder de ogen van een breed publiek. Tot zijn specialiteiten behoorden Vincent van Gogh, van wie toen nog veel in de nalatenschap beruiste, Odilon Redon, W. Degouve de Nuncques, later ook Herman Kruyder; ook deed hij moeite voor Ensor en bijvoorbeeld Käthe Kollwitz. De schitterende collectie Cézannes uit het bezit van Cornelis Hoogendijk poogde hij vergeefs voor Nederland te behouden. Toch was er een grens aan zijn belangstelling. De wending naar het expressionisme of naar de abstractie volgde hij niet. Toen het in de jaren 1920 en 1930 slechter ging met de kunsthandel vulde hij zijn inkomen aan met boekbesprekingen in het *Haarlem's Dagblad*. Een enkele maal trad hij op als uitgever; zo publiceerde hij in 1918 de eerste editie van de novellen van Nescio. Stijl en inhoud van dit boekje pasten dusdanig goed bij hem dat het auteurschap lange tijd aan hemzelf werd toegeschreven.

De Bois moet een aimabel man zijn geweest, die zowel kunstenaars als kunstkopers gemakkelijk voor zich wist te winnen. Zijn levensgeschiedenis wordt door Heijbroek en Wouthuysen onderhoudend en met veel toewijding verteld. Daarmee hebben zij aan de geschiedenis van de moderne kunst in Nederland een welkome bijdrage geleverd. Maar er blijven toch allerlei vragen over. Hoe was de verhouding van De Bois tot zijn geldschietters? Wie was de geheimzinnige vriend met wie hij in 1898 in het Frans correspondeerde? Wat heeft Emil Goldstein nu precies aan zijn zaak bijgedragen? Een conclusie ontbreekt. Er wordt geen poging gedaan om de plaats van De Bois in de cultuur van zijn tijd aan te geven. Was hij inderdaad een vernieuwer, die een afwerend publiek tot nieuwe opvattingen wist te brengen? Of was hij eerder een exponent van een toen al min of meer gangbare smaak? Het werk van Mondriaan, ook in diens vroege fase, kon hij niet waarden. In zijn boekbesprekingen toonde hij een voorkeur voor de Hollandse binnenhuisroman. Veel Nederlandse schrijfsters vonden bij hem een vriendelijk onthaal. 'Wie heeft bijvoorbeeld ooit het praatje de wereld ingestuurd dat vrouwelijke auteurs vóór de tweede wereldoorlog geen kans kregen?', roepen Heijbroek en Wouthuysen uit (123). Niemand natuurlijk; modernistische critici als Greshoff en Ter Braak vonden juist dat de 'damesroman' stelselmatig werd overschat. Het boek besluit met een volledig overzicht van De Bois' talrijke krantenstukken. Of de tijd en inspanning die hieraan is besteed zin heeft gehad, zal de toekomst moeten uitwijzen.

G. J. Schutte, ed., *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-sociaal congres 1891. De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland, 1891-1914* ('s-Gravenhage: Meinema, 1991, 334 blz., f35,-, ISBN 90 211 3555 8).

De industrialisering aan het einde van de negentiende eeuw confronteerde de samenleving met wat de sociale kwestie is gaan heten. De politieke, sociale, maatschappelijke en geestelijke leiders werden erdoor uitgedaagd standpunten te formuleren en beleid te ontwikkelen ten aanzien van de verheffing van de arbeider. Dat gebeurde, al naar gelang de ideologische achtergrond, in uiteenlopende richtingen. In dit boek zijn opstellen bijeengebracht, waarin het denken en doen in de christelijke wereld belicht worden. 1891 is als uitgangspunt genomen, omdat het kleur-bekennen daar toen een duidelijke aanvang had genomen: de katholieken konden door het verschijnen van de encycliciek *Rerum Novarum* niet langer hun ogen sluiten en de protestanten organiseerden voor het eerst een Christelijk-sociaal congres om de grenzen van hun sociale gezindheid te verkennen. Honderd jaar later, in 1991, werden deze Startmomenten uiteraard plechtig herdacht en deze bundel is daarvan een van de voortbrengselen.

In 1891 leek er consensus te bestaan dat ter leniging van de sociale nood de *caritas* als het probate middel had afgedaan ei. dat er nieuwe, aan de eisen van de tijd aangepaste instrumenten ontwikkeld moesten worden: ordening en sociale wetgeving, die door overheid, politiek en de voor het allergrootste deel nog te organiseren vakbeweging, het liefst gezamenlijk, gerealiseerd moesten worden. Een belangrijke drijfveer tot deze verandering van inzicht was de afval naar het socialisme en de daarmee gepaard gaande onkerksheid, die men op deze wijze een halt dacht te kunnen toeroepen. Dat betekende allerminst dat de christelijke wereld nu eenduidig van opvatting en koers was. Integendeel, katholieken en protestanten zouden, iedere groep voor zich, nog decennialang zwanger gaan van interne tegenstellingen, die zich vooral bij de keuze van de organisatiestructuur (vak- versus standsorganisatie) manifesteerden. De overschakeling van *caritas* naar belangenbehartiging was geen eenvoudige zaak, omdat de godsdienstige en zedelijke vorming, waaraan met name de kerkelijke leiders als uitvlucht uit de maatschappelijke ellende nog lang prioriteit gaven, in het gedrang kon komen. Het lijkt erop dat men aanvankelijk daarom meer energie stak in vormgevingskwesties dan in het ontwikkelen van een waarlijk sociaal beleid, en dat dat dan weer meer opgaat voor katholieken dan voor protestanten.

In het samenvattende slotopstel wijst de socioloog D. Th. Kuiper erop dat, toen de economische modernisering van ons land zich begon doorte zetten, de pluralisering van de samenleving reeds zover was voortgeschreden dat er op de vraag, hoe de sociale kwestie tegemoet moest worden getreden, wel een 'verzuild' antwoord moest komen. De kernopstellen illustreren dit, wellicht onbedoeld. J. A. Righart schetst het katholiek-sociaal denken en doen langs algemene lijnen, terwijl A. A. J. Thelen de uiterst ingewikkelde en moeizame patronen en verhoudingen binnen de katholieke arbeidersbeweging uiteenzet. H. J. Langeveld geeft de achtergronden, organisatie en resultaten van het eerste Christelijk-sociaal congres en L. J. Altena en A. J. P. Homan lopen de ontwikkeling van de protestants-christelijke werkliedenbeweging na. Wat in deze vier bijdragen opvalt, is het vrijwel geheel ontbreken van betrokkenheid op elkaar onder katholieken en protestanten. Het lijken twee volstrekt gescheiden werelden en in dit verband rijst de vraag, of de term 'christelijk-sociaal denken' uit de ondertitel niet een geforceerde constructie is om bij elkaar te brengen, wat nauwelijks bij elkaar hoort. Redacteur Schutte heeft wel gelijk, als hij in de verantwoording zegt dat in het als hoofdtitel gekozen bijbelwoord dat denken kortweg is samen te vatten, maar de praktijk is er toch een geweest, waarvoor zelfs het etiket 'eenheid bij verscheidenheid' een eufemisme zou zijn.

De bundel heeft iets heel aantrekkelijks, omdat nogal wat ruimte is ingebouwd voor opstellen